

Północna Rosja oczyma Michaiła Nikitycza Murawiowa

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski
m.dabrowska@uw.edu.pl

Wokół wierszy *Ekloga* i *Podróż*. Uwagi wstępne

We wczesnej twórczości Michaiła Nikitycza Murawiowa (25.10. [05.11.] 1757-29.07. [10.8.] 1805), rosyjskiego poety, prozaika, tłumacza, historyka i pedagoga doby Oświecenia, ważne miejsce zajmuje wiersz *Podróż* (*Путешествие*; Murawiw 1967b: 143-145), powstały w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XVIII wieku. Zawiera on relację z podróży poety z Wołogdy do Petersburga, zamykającej „wołogodzki” okres w jego życiu i rozpoczynającej okres „petersburski”¹.

Lata „archangielskie” i „wołogodzkie” przyniosły Murawiiowowi, jak wyraził się Nikołaj Żynkin, „masę nowych wrażeń z kontaktów z nowymi miejscami i osobami [ум его обоготился массой новых впечатлений, полученных от знакомства с новыми местами]” oraz „lekturę klasyków – [...] Corneille’a w Archangielsku i [...] Wergiliusza w Wołogdzie [чтение классиков [...] – Корнеля в Архангельске и [...] Виргилия в Вологде]” [tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład własny – M.D.] (Żynkin 1913: 279). W Petersburgu pisarz odbył służbę wojskową oraz zawarł znajomość z Wasilijem Majkowem, Michaiłem Chieraskowem, Nikołajem Lwowem i innymi członkami stołeczne-

¹ Pobyt w Wołogdzie (1770–1772) i Petersburgu (od 1772 roku), a wcześniej (1770) także w Archangielsku, wiązał się z obowiązkami służbowymi ojca poety, inżyniera wojskowego, urzędnika na prowincji.

go środowiska literackiego. W roku 1773 wydał zbiór bajek, na który w większości złożyły się utwory napisane w Wołogdzie, w latach 1773-1774 przygotował zbiór przekładów poetyckich. Z czasem dołączyły do nich kolejne dokonania literackie, które ostatecznie zapewniły mu – według Lubowi Kułakowej – miano:

[...] utalentowanego poety i prozaika, [...] łączącego dwie epoki w literaturze rosyjskiej: człowieka, którego ideałem życiowym od lat dziecięcych był Michaił Łomonosow, [...] i który stał się poprzednikiem Nikołaja Karamzina (a pod pewnymi względami także Gawriły Dierżawina) [...] oraz [...] nauczycielem Konstantina Batiuszkowa (Kułakowa 1967: 5)².

Podróż nazwała Kułakowa „dziennikiem lirycznym”, w którym poeta „żegnał się ze złotymi snami dzieciństwa i chciwie łowił nowe wrażenia [прощается с золотыми снами детства и жадно воспринимает новые впечатления]” (Kułakowa 1967: 29). Myśl badaczki rozwinął Władimir Toporow, stwierdzając, że jeśli *Podróż* była „nostalgicznym pożegnaniem” Murawiowa z Wołogdą, to „powitanie” z nią stanowił wiersz *Ekloga...* (*Эклога. К его превосходителству Алексею Васильевичу Олешеву*; Murawiow 1967c: 85-90), którego pierwszy wariant powstał w 1771 roku (Toporow 2007: 76-77). Wołogda do tego stopnia „zrosła się” z autorem *Podróży* i *Eklogi*, że wśród badaczy starszego pokolenia istniało nawet przekonanie, iż stanowiła ona miejsce jego urodzenia (Żynkin 1913: 273), którym w rzeczywistości był Smoleńsk³, z kolei w Petersburgu poeta zmarł i został pochowany.

Jeśli *Ekloga* odzwierciedla pierwsze spotkania z Wołogdą (wers pierwszy)⁴, to *Podróż* przedstawia moment oddalania się od tego miasta, symbolizowany

² Przekład własny za: „...талантливый поэт и прозаик, [...] связавший две эпохи русской литературы: человек, чьим жизненным идеалом с детских лет был М.В. Ломоносов, [...] он был предшественником Н.М. Карамзина (а по некоторым линиям и Г.Р. Державина), [...] учителем Н.К. Батюшкова”.

³ W Wołogdzie urodził się i zmarł poeta Konstantin Batiuszkow (1787–1855). Murawiow i Batiuszkow byli spokrewnieni, a ponadto autor *Podróży* odegrał znaczącą rolę w kształtowaniu się zainteresowań literackich i światopoglądu Konstantina. Ich wrażenia z pobytu w Wołogdzie były jednak skrajnie różne: pozytywne Murawiowa i negatywne Batiuszkowa (Fortunatow 1867: 1652; 1865: 919-951).

⁴ Omówione fragmenty wierszy:
„Пастушьи прения впервые воспеваю
И сельски божества со страхом призываю.

przez ginące z oczu kopuły cerkwi (wers siódmy). W obu wierszach występują także różne płaszczyzny czasowe – o ile w *Eklodze* są to terażniejszość i przyszłość, o tyle w *Podróży* – terażniejszość i przyszłość (związana z rozpoczynającym się właśnie petersburskim „rozdziałem” życia) oraz przeszłość pojmowana jako terażniejszość utrwalona w pamięci (wers czwarty). I jeszcze jedno porównanie, dotyczące tym razem subiektywnego odczucia upływu czasu w Wołogdzie: jeśli *Ekloga* daje wyobrażenie o tym mieście jako miejscu narzucającym szybkie tempo życia, za którym dopiero co przybyłemu młodzieńcowi trudno nadążyć (wers trzeci), to z *Podróży* wyłania się obraz Wołogdy jako sennego miasteczka (wers pierwszy) skontrastowanego z ruchliwym i gwarnym Petersburgiem.

Wyraźniejsza konkretyzacja przestrzeni pojawia się w wierszu *Podróż*. Nie jest ona jednak na tyle precyzyjna, aby nie było wątpliwości, jaki rzeczywisty krajobraz kryje się pod poetyckimi opisami Murawiowa oraz jaką trasą przebiegała podróż. Łazarczuk zastanawia się nad nazwą dopływu rzeki („Ugła czy Uchra?”), a także – rozwijając myśl Władimira Zapadowa (1999: 306) – stawia pytanie, czy część trasy z Wołogdy do stolicy nie została pokonana rzeką (Łazarczuk 2004: 118-125). Wspominając o dążeniu poety do opisanie przestrzeni, Łazarczuk polemizuje zarazem z zaproponowanym przez Kułakową określeniem „dziennik liryczny”; nie jest ono ścisłe, gdyż w utworze występuje nie jeden („zewnątrzny”), ale dwa sposoby postrzegania świata („zewnątrzny” i „wewnątrzny”), zmieniające się w miarę pokonywania dystansu (Łazarczuk 2004: 125). Drugi sposób – polegający na przefiltrowywaniu świata zewnętrznego przez wrażliwość podróżnika, jego „czułą duszę” – wykazuje związek z prężnie się wówczas rozwijającym sentymentalizmem, do którego przedstawiciele Murawiiw należał⁵.

Помедли, Вологда, остави на час
 Поток поспешных волн...” (Murawiiw 1967c: 85).
 „Прости, спокойный град, где дни мои младые
 Под сенью родины сны красили златые.
 Я твой меняю кров на пышной Петрополь.
 Но память мне твою с собой унести позволь,
 Ах! Память жизни сей, толь сладко проведенной
 С нежнейшим из отцов, с сестрою несравненной.
 Уже церквей твоих сокрылись главы,
 О Вологда! Поля лишённые травы,
 Являют сентября дыхание сурово...” (Murawiiw 1967b: 143).

⁵ Tematyka podróżnicza była podejmowana przez przedstawicieli różnych skrzydeł sentymentalizmu rosyjskiego: „szlacheckiego” i „demokratycznego” – według dychotomicznego podziału Pawła Orłowa (1977: 144–134) oraz „uczuciowego”, „dydaktycznego” i „społecznego” (zgodnie z propozycją Pawła Sakulina; 1929: 281–321). Wizytówkami tego kierunku

Obrazy miejsc wymienionych w wierszach *Ekloga* i *Podróż* – umownie rzecz ujmując: obrazy północnej Rosji – jeszcze nieraz pojawiają się w twórczości Murawiowa. W dalszej części niniejszego rozdziału przedmiotem rozważań będzie obraz Archangielska, Wołogdy i Chołmogorów zawarty w *Trzech listach* (*Трѣхъ писемъ*) oraz szkicach do tego nieukończonego utworu. Kontekst interpretacyjny stanowią będą prace publicystyczne Murawiowa: *Opis ziem Rosji Północno-Zachodniej* (*Землеописание Северо-Западной России*) i *Założenie Archangielska* (*Заведение Архангельска*) oraz *Sterne* (*Стерн*) i *Zasługi Łomonosowa w dziedzinie nauki* (*Заслуги Ломоносова в учености*), a także wybrane inne artykuły i wiersze tego autora⁶. Na marginesie „geograficznych” zainteresowań Murawiowa należy dodać, że żywo interesowała go również „północna stolica” Rosji – Petersburg, którego powstaniu poświęcił osobny szkic, *Założenie Sankt-Petersburga* (*Основание Санкт-Петербурга*), i o którym wielokrotnie wspominał w pracach publicystycznych na temat Piotra I oraz jego czasów, w tym w artykułach: *O niektórych instytucjach w Rosji* (*О некоторых учреждениях в России*) oraz *Wprowadzenie obyczajów europejskich* (*Присвоение европейских нравов*).

Podobnie jak w twórczości innych pisarzy tej i późniejszych epok – przede wszystkim Nikołaja Karamzina, czołowego rosyjskiego sentymentalisty – w spuściźnie Murawiowa można wyodrębnić dwie krzyżujące się ze sobą odmiany podróżopisarstwa, w następujący sposób określone i zdefiniowane przez Janinę Kamionkę-Straszakową:

(1). „podróże dokumentalne”, czyli „relacje »prawdziwe« z podróży rzeczywistych, opowiedziane przez ich uczestników”;

literackiego stały się *Podróż z Petersburga do Moskwy* (*Путешествие из Петербурга в Москву*; 1783-1789, wydane w 1790) Aleksandra Radiszczewa i *Listy podróżnika rosyjskiego* (*Письма русского путешественника*; 1791-1795, całość – wydane w 1801) Nikołaja Karamzina. Dorobek tych i szeregu innych pisarzy tamtych czasów dowodzi jednak sztuczności wyodrębniania w ramach sentymentalizmu skrzydeł czy orientacji, co doprowadza do wyznaczania granic podziału niejednokrotnie w twórczości tego samego autora (Iwanow 1996: 40-44).

⁶ *Trzy listy* i cztery wymienione teksty publicystyczne znalazły się w trzytomowym moskiewskim wydaniu dzieł Murawiowa z lat 1819-1820. W jego pierwszym tomie został opublikowany wiersz *Podróż*. Szkice do *Trzech listów*, wraz z *Poganną przechadzką* (*Утренняя прогулка*), *Dziennikiem podróży do Orenburga* (*Журнал путешествия в Оренбург*). *The Idle Traveller... (The Idle Traveller. Путешествие праздного человека. Новгород, Тверь, Москва, Коломна, Рязань)* opublikowała w 1981 roku Irina Fomienko (1981: 116-130).

(2). „podróże literackie”, czyli utwory „odwołujące się wyłącznie lub prawie wyłącznie do fikcji i podporządkowane bardziej kryteriom estetycznym i konwencjom literackim niż kategoriom prawdy lub prawdopodobieństwa” (Kamionka-Straszakowa 1994: 698).

Za Grażyną Bystydzieńską można dodać, że „w pierwszej połowie XVIII wieku przeważały relacje dokumentalne, [...] w drugiej – bardziej zbeletryzowane” (Bystydzieńska 1993: 97). *Trzy listy* wraz ze szkicami do nich reprezentują cechy tej literackiej odmiany, mającej wyraziste podłoże autobiograficzne⁷.

Trzy listy – tekst i konteksty

Pierwsze istotne rozstrzygnięcia zaproponowała Irina Fomienko, uznając *Trzy listy* za częściową realizację zakrojonego na szerszą skalę Murawiewowskiego projektu opisu podróży na Północ Rosji. Jednak, odnalazszy szkice, zmodyfikowała swoje stanowisko, stwierdzając, że stanowią one „świadomą próbę stworzenia »powieści w listach« [*сознательная попытка создания »романа в письмах«*]” (Fomienko 1981: 125).

Spod pióra pisarza wyszło zatem więcej części składowych opisu północnej Rosji, z których ostatecznie do powieści weszły trzy; przy czym, jak zauważa Toporow, sam utwór przedstawia drugi etap podróży w kierunku północnym, rozpoczęty w Wołogdzie, zaś szkice odnoszą się do etapu pierwszego, którego początek wyznacza opuszczenie Moskwy; obejmuje on pobyt w Ławrze Troicko-Siergijewskiej oraz Perejaślawiu Zaleskim i Rostowie (Toporow 2001: 634). Formę epistolarną mają w całości – zgodnie z tytułem – *Trzy listy* i częściowo szkice do nich (dwa ostatnie spośród trzech).

O tym, że Murawiew rozważał możliwość stworzenia „powieści w listach”, świadczy drugi „odcinek” szkiców, który rozpoczyna autotematyczna

⁷ Kwestia zbieżności i rozbieżności między porządkiem „życiowym” i „literackim” była podnoszona przede wszystkim w odniesieniu do Listów podróżnika rosyjskiego Karamzina. Na potrzebę ich rozdzielenia wskazywał Jurij Łotman w porównaniu młodego Karamzina z tytułowym „podróżnikiem rosyjskim”: „na stronach książki podróżuje miły, żądny wiedzy, ale dość lekkomyślny młody człowiek, z żywymi, ale płytkimi zainteresowaniami [*по страницам книги и путешествует милый, любознательный, но довольно легкомысленный молодой человек, с живыми, но неглубокими интересами*]”, podczas gdy w rzeczywistości wyruszał w drogę człowiek dojrzały, odznaczający się „samodzielną zainteresowań i sądów [*проявляющий [...] самостоятельность интересов и суждений*]” (Łotman 1997: 28).

przedmowa do pierwszego listu, noszącego nagłówek „Perejasław-Zales[ki], 1770, 21 lutego”. Wprawdzie Toporow uznał wymowę tego fragmentu za niejasną, gdyż dokładnie nie wiadomo, czy w ten sposób autor wyraża wątpliwość co do powstania epistolograficznego dialogu przyjaciół, czy też przyznaje się do konieczności wyboru tej formy wypowiedzi artystycznej w związku z panującą konwencją lub po prostu modą literacką (Toporow 2001: 657); ważniejsza wydaje się jednak sama deklaracja zainteresowania gatunkiem powieści.

Z punktu widzenia rozważań nad literackim charakterem *Trzech listów* istotny jest także pierwszy „odcinek” szkiców, który wypełniają rozważania o roli wspomnień. W odróżnieniu zatem od *Dziennika podróży do Orenburga*, zamyslanego przez Murawiowa w drugiej połowie lat osiemdziesiątych i również niedokończonego (Fomienko 1981: 125), opis wyprawy na północ nie miał być typowym „dziennikiem podróży”, relacjonującym jej przebieg na bieżąco, lecz literackim wspomnieniem tego wydarzenia. Na taki charakter tekstu wskazuje pośrednio obecne w tym samym „odcinku” szkiców określenie „sentymentalny”, przywodzące na myśl *Podróż sentymentalną przez Francję i Włochy* (*A Sentimental Journey through France and Italy*; 1768) Laurence’a Sterne’a, która – jak wiadomo – rozpoczęła dzieje gatunku podróży sentymentalnej. Murawiow zresztą odniósł się do niej bezpośrednio w artykule *Sterne*⁸. „Jego [Sterne’a – M.D.] zamiarem był nie opis miast, władzy, rolnictwa, handlu, sztuki, ale [...] przedstawienie ludzi [*его намерение не было описывать города, правление, земледелие, торговлю, художества, но он хотел рассматривать людей*]” (Murawiow 1820a: 225-227) – zauważył, szeroko rozpisując się następnie o charakterystycznej dla angielskiego prozaika skłonności do naruszania naturalnych proporcji świata, wysuwania na plan pierwszy drobiazgów i spychania na dalszy plan spraw ważnych i poważnych, szczególnie widocznej w opisie pobytu podróżnika w Calais. Rosyjski pisarz odnotował również dwie inne konstytutywne cechy twórczości Sterne’a: przedkładanie analizy psychiki ludzkiej nad opisy otaczającego świata oraz zabarwienie ironiczne i humorystyczne.

W odróżnieniu od angielskiego pisarza, Murawiowowi zależało na przedstawianiu zarówno ludzi, jak i ich otoczenia, na co wskazują końcowe partie

⁸ Była to jedna z wielu jego wypowiedzi o pisarzach obcych, nie tylko osiemnastowiecznych, ale także reprezentujących epoki wcześniejsze („od Homera do Goethego, od Gessnera do Monteskiusza [...]” – napisała Fomienko, charakteryzując działalność Murawiowa jako tłumacza; Fomienko 1984: 59).

pierwszego „odcinka” szkiców do *Trzech listów*, w których autor, odpowiadając na pytanie, co będzie przedmiotem jego zainteresowania w czasie podróży, wymienia właśnie miasta i rozwijający się w nich handel, a także bogactwa naturalne i klimat, bale, bitwy i tym podobne. W tym samym miejscu kreśli trasę podróży prowadzącej „na Północ” czy „do północnego kraju”: „Perejasław, Rostów, Jarosław, Wołogda, [Szenkursk], Ważski Posad, Chołmogory, Archangielsk [*Переяславль, Ростов, Ярославль, Вологда, [Шенкурск], Важскийпосад, Холмогоры, Архангельск*]” (Fomienko 1981: 126). Wymienione miejscowości odznaczały się zarówno walorami przyrodniczo-krajo- brazowymi, jak i wyrazistym kolorytem architektoniczno-historycznym.

Określenia używane przez pisarza na oznaczenie celu podróży wymagają dodatkowego komentarza. Po pierwsze, w naturalny sposób przywodzą one na myśl termin „rosyjska Północ” (przy pełnej świadomości tego, że w użyciu znalazł się on dopiero w XIX wieku), przez który należy rozumieć obszar od Oceanu Arktycznego do rzeki Wołchow, północnych krańców ziem jarosławskiej i kostromskiej, a także środkowego biegu Wołgi oraz Uralu, i którego pierwszy etap dziejów dzieli się na wieki XII-XV i XV-XVII (Czistow 1977: 85-90). Po drugie, Murawiowa interesowały nie tylko obszary określane przez niego mianem „północnych”, ale również – właśnie w perspektywie historycznej i z wyodrębnieniem tych dwóch okresów – ziemie Rosji Północno-Zachodniej. Taki tytuł nosił artykuł jego autorstwa, w którym rzucone zostało światło na dzieje obszarów położonych nad Morzem Bałtyckim i ich powiązań z Rusią, a następnie z Rosją, od średniowiecza do czasów panowania Piotra I.

Początkowy fragment *Trzech listów*, których ramy fabularne tworzą przyjazd i odjazd z Wołogdy, składa się z refleksji historycznej oraz opisu miasta i relacji z pobytu w nim. Historia tego miejsca zostaje przedstawiona w kontekście dziejów Archangielska oraz wypraw eksploracyjnych na Wschód; właśnie do Wołogdy przynosili się na zimę kupcy angielscy z Archangielska i z Wołogdy wyprawiali się w stronę Azji i Ameryki „nowi Kolumbowie” (Murawiov 1820b: 247). Z Murawiwowskiego opisu tego miasta, przypominającego Toporowowi hasło encyklopedyczne (Toporow 2001: 627), wyłania się obraz drewnianej zabudowy i nielicznych murowanych cerkwi, a także ośrodka produkcji świec i papieru. Głównym wydarzeniem w czasie pobytu w Wołogdzie stało się spotkanie z „szacownym A...”, przedstawionym jako człowiek światły i prawy, szanowany w całym powiecie, służący radami zarówno ziemianom, jak i chłopom. Co do tego, kogo Murawiov miał na myśli, gdy pisał o „A...”, badacze są podzieleni – mógł to być bądź Afanasij Brianczaninow (?-1786;

Fomienko 1988: 126-127), bądź Aleksiej Oleszew (1724-1788; Lewin 1999: 382-383); obaj trudnili się twórczością literacką i obu chętnie wybierał poeta na adresatów utworów.

Właśnie do Oleszewa skierował Murawiov omówioną na wstępie *Eklogę*, do Brianczaninowa zaś wiersze: *List do A.M. Brianczaninowa na śmierć matki jego Elżbiety Pawłowny* (*Письмо к А.М. Брянчанинову на смерть супруги его Елисаветы Павловны*; 1775), *Wiejskie życie. Do Afanasija Matwiejewicza Brianczaninowa* (*Сельская жизнь. К Афанасью Матвеевичу Брянчанинову*; lata siedemdziesiąte XVIII wieku) oraz *List o lekkim rymotwórstwie. Do A.M. Br[ianczaninowa]* (*Послание о легком стихотворении*. КА.М. Бр; 1783). W ostatnim z utworów poeta przedstawił swojego adresata jako rozdartego między twórczością poetycką a obowiązkami urzędnika, podwładnego raz Muz, raz Temidy, używając do tego serii pytań retorycznych, spośród których najwymowniejsze brzmi: „Co robisz teraz nad północną Dwiną?” (Murawiov 1967a: 217). O Oleszewie z kolei Murawiov wspominał w artykule *O dobrobycie rolnika* (*О благосостоянии земледельца*).

Wbrew oczekiwaniom Archangielsk nie został opisany w drugiej części *Trzech listów*, wypełnionej relacją z podróży do tego miasta, która prowadziła przez Ważski Posad wzdłuż rzeki Wagi w kierunku Dwiny, nazwanej „władczynią wód północnych” (Murawiov 1820b: 252). Powstaniu tego miasta poświęcił natomiast pisarz osobny artykuł, zatytułowany *Założenie Archangielska*.

Część druga *Trzech listów* – podobnie jak w dużym stopniu pierwsza – opiera się na zapisie skojarzeń podróżnika, płynnie przechodzących od oglądu krajobrazu do rozważań o moralności; od refleksji o przeczytanych książkach do uwag o obecnych i byłych mieszkańcach mijanych okolic. Wśród nich główne miejsce przypadło Michaiłowi Łomonosowowi (1711-1765), wybitnemu poecie i uczonemu-encyklopedyście, badaczowi zjawisk z zakresu chemii i termodynamiki, adiunktowi, a następnie profesorowi chemii w petersburskiej Akademii Nauk.

Pretekstem do rozważań o życiu Łomonosowa (którego dokonaniom naukowym Murawiov również poświęcił osobny artykuł) stał się przyjazd do Chołmogorów, gdzie według pisarza uczoney miał spędzić pierwsze lata życia⁹.

⁹ Łomonosow przyszedł na świat we wsi Miszaninska w pobliżu Archangielska, w rodzinie rybaka. O tym miejscu jego narodzin pisał również Aleksander Radiszczew w *Słowie o Łomonosowie*, stanowiącym ostatnią część *Podróży z Petersburga do Moskwy* (1790). Obszerne ustęp tego utworu, mówiący o chłopskim pochodzeniu uczonego, należy do głównych

Poeta przypomniał przełomowe momenty biografii młodego encyklopedysty (pierwsze lektury i notatki naukowe, wyjazd na nauki do Moskwy), by następnie na jego przykładzie wykazać, że chłopskie dziecko z głębokiej prowincji – dzięki samozaparciu i talentowi – może wyrosnąć na czołowego poetę i badacza epoki. Postać Łomonosowa stanowi dla Murawiowa potwierdzenie tezy, że Rosja, której elity naukowe tworzyli w XVIII wieku głównie cudzoziemcy, może doczekać się własnych uczonych. Takie przekonanie wyrażał już sam Łomonosow w *Odzie na rocznicę wstąpienia na wszechrosyjski tron cesarzowej Elżbiety Pietrowny 1747 roku* (*Ода на день восшествия на Всероссийский престол Ея Величества Государыни Императрицы Елизаветы Петровны 1747 года*; 1747), której fragment – o „własnych Platonach i [...] Newtonach” (Łomonosow 2010: 149) – został zacytowany w tej części *Trzech listów*. Ich autor w podobnym tonie pisał o uczonym w artykule *Zasługi Łomonosowa w nauce*, a za wyróżniki jego postawy uznał wszechstronność i dociekliwość, pozwalające mu uprawiać różne dyscypliny naukowe i dokonywać w nich fundamentalnych odkryć. Omawiając wkład Łomonosowa w rozwój chemii, fizyki, astronomii i geografii, doszedł do wniosku, że dopiero dzięki tej postaci Rosja mogła podjąć rywalizację w sferze nauki z innymi państwami europejskimi i, co więcej, z rywalizacji tej wyjść zwycięsko. Zarówno w ostatniej części *Trzech listów*, jak i w omawianym artykule Murawiov wyraził zatem wiarę w potencjał intelektualny swoich rodaków.

Jeśli jednak sięgnąć do innych wypowiedzi Murawiowa o Łomonosowie, okaże się, iż jego stosunek do autora *Ody na rocznicę wstąpienia*... ulegał zmianom, na które wpływ miał panujący w danym czasie sposób postrzegania uczonego. Kierunek tej ewolucji w następujących słowach zarysowała Lubow Kulałkowa:

kontekstów interpretacyjnych wypowiedzi Murawiowa o Łomonosowie: „Michajło Wasiljewicz Łomonosow urodził się w Chołmogorach... Zrodzony z człowieka, który nie mógł mu dać wykształcenia, aby wydoskonalił się jego umysł i ozdobił przyjemną a pożyteczną wiedzą, zgodnie ze swoim stanem zmuszony spędzać dni wśród ludzi, których widnokrąg myślenia nie wykracza poza ich rzemiosło, skazany na dzielenie czasu pomiędzy rybołówstwo a starania, aby otrzymać wynagrodzenie za swój trud – młody Łomonosow nie mógłby osiągnąć tej wszechstronności umysłu, jaką dało mu badanie przyrody, a głos jego tej słodczy, jaką uzyskał dzięki obcowaniu z czystymi muzami. Wychowanie w domu rodzicielskim dało mu rzecz mało ważną, lecz stanowiącą klucz do wiedzy: znajomość czytania i pisania, a natura obdarzyła go ciekawością. I oto twój triumf, naturo. Chciwa ciekawość, zaszczepiona przez ciebie w naszych duszach, dąży do poznania rzeczy, a serce wrzące umiłowaniem sławy nie znosi krępujących je pęt” (Radiszczew 1954: 269).

[...] w 1774 roku wyszło w Moskwie *Słowo pochwalne na cześć Michajły Wasiliewicza Łomonosowa* [Словопохвальное Михайле Васильевичу Ломоносову – M.D.], [w którym – M.D.] Murawiiow słauił poetę i „obywatela świata” [...] i które [...] przerwało milczenie wokół [...] Łomonosowa, panujące w latach 70., gdy tylko artykuł w *Próbie słownika historycznego o rosyjskich pisarzach* [Опыт исторического словаря о российских писателях – M.D.] Nowikowa (1772) przypominał o [...] uczonym i poecie; gdy zaś w latach 80. zaczęto wychwalać Łomonosowa jako oficjalnego twórcę ód, „piewce Elżbiety [Pietrowny – M.D.]”, Murawiiow opisywał go jako prostego człowieka, urodzonego w „chłopskiej chacie”, siłą woli pokonującego wszelkie przeszkody (Kułakowa 1967: 21-22)¹⁰.

Taki właśnie – jak widać, nietypowy dla swoich czasów – obraz Łomonosowa zawierają Murawiiowowskie *Trzy listy*.

Czytając ten tekst i jednocześnie mając w pamięci koleje losu badacza-encyklopedysty należy odnotować jeszcze jedną kwestię, a mianowicie odwrotnego kierunku wędrówki Łomonosowa (z północnej Rosji do Moskwy) w stosunku do podróży opisaney przez Murawiiowa (z Moskwy do północnej Rosji). Różne też były ich cele: o ile Łomonosow opuścił dom rodzinny i udał się do Moskwy, aby podjąć naukę (następnie kontynuował ją w Petersburgu oraz dwóch uniwersytetach niemieckich), o tyle Murawiiow – by nie rozłączać się z siostrą i ojcem, którego poza Moskwę rzuciły obowiązki służbowe (matka pisarza zmarła w 1768 roku) – zrezygnował z nauki na uniwersytecie i wyjechał na Północ. Echa tego wydarzenia pobrzmiwają w środkowej części *Trzech listów*, w słowach o... „uczniu, który uciekł z klasy [ученик, убежавший и зклассов]” (Murawiiow 1820b: 252).

Z zawartych w *Trzech listach* rozważań o uczonym, a w jeszcze większym stopniu ze stale obecnych w publicystyce rozważań o Piotrze I, wynika, iż historię postrzegał Murawiiow głównie jako dzieje wielkich postaci. To z kolei miało związek z podkreślaną przez niego rolą pamięci, zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej; taki sąd wypowiedział *expressis verbis* w artykule *Nauka historii* (Учение

¹⁰ Przekład własny za: „В 1774 году в Москве вышло Слово похвальное Михайле Васильевичу Ломоносову, [в котором – M.D.] Муравьев славил поэта и «гражданина отечества» и которое [...] прервало молчание вокруг имени Ломоносова, царившее в 70-е годы, когда только статья в Опыт исторического словаря о российских писателях Новикова (1772) напоминала о [...] ученом и поэте. А когда в 80-е годы стали славить Ломаносова как официального одописца, «певцаЕлисаветы», Муравьев писал о нем как о простом человеке, рожденном в «хижине земледельца», силою воли поборовшем все препятствия”.

истории). Zainteresowanie tematyką historyczną wiązało się w dużym stopniu z pełnieniem przez pisarza obowiązków nauczyciela wielkich książąt Aleksandra i Konstantego (*Podręcznik* 1866: 111-113). Praca pedagogiczna musiała być dla Murawiowa tyleż pociągająca, co nużąca, o czym – również w kontekście wojaży – w następujący sposób pisał Żynkin:

[...] wreszcie w 1793 roku znów widzimy Murawiowa w podróży – zmęczony zajęciami z wielkimi książętami z nieskrywanym zadowoleniem skorzystał z udzielonego mu urlopu i w maju 1793 roku przyjechał do Nowogrodu, [...] potem udał się do Tweru (Żynkin 1913: 279)¹¹.

Początkowe partie artykułu *Założenie Archangielska* (poświęconego najważniejszemu – obok Wołogdy – miastu północnej Rosji, o którym wypowiadał się Murawiew) brzmia niczym hymn pochwalny na cześć władców poszerzających w różnych kierunkach terytorium państwa rosyjskiego. Założenie Archangielska, do 1613 roku noszącego (wtedy jeszcze jako twierdza) nazwę Nowochołmogory, autor traktuje jako krok na drodze do zagospodarowania ziem północnych, mających strategiczne znaczenie z punktu widzenia nie tylko militarnego, ale przede wszystkim handlowego: z tego powodu obszary u ujścia Dwiny stanowiły przedmiot rywalizacji różnych państw i ich władców, wśród których na plan pierwszy wysuwa pisarz Edwarda VI, króla Anglii, i Piotra I. Osobne miejsce w artykule o założeniu miasta Murawiew poświęcił angielskiemu żeglarzowi Richardowi Chancellowi, który odkrył drogę przez Morze Białe do Archangielska, tym samym przyczyniając się do rozwoju handlu oraz osadnictwa cudzoziemskiego u ujścia Dwiny (Zacharow 1997: 181-209; Owsianikow & Jasinski 1997: 108-180).

Wokół słów-kluczy w twórczości Michaiła Murawiowa. Podsumowanie

Podróż stanowi bez wątpienia jedno ze słów-kluczy twórczości Michaiła Murawiowa. Piesza przechadzka, przejażdżka powozem, wreszcie wędrówka przez większe terytorium różnymi środkami transportu – to tylko jedna z możli-

¹¹ Przekład własny za: „Наконец, в 1793 году мы снова видим Муравьева путешествующим – утомленный занятиями с великими князьями, он с нескрываемым удовольствием воспользовался предоставленным ему отпуском, и в мае 1793 года поехал в Новгород, затем [...] отправился в Тверь”.

wych klasyfikacji treści wkładanych w nie przez pisarza. A samo określenie „przechadzka” pisarz, podobnie jak inni twórcy jego czasów, wprowadzał często już do tytułów utworów, by wymienić chociażby pochodzącą z końca lat osiemdziesiątych XVIII wieku *Poranną przechadzkę*, dającą się rozpatrywać w kontekście, z jednej strony, *Przechadzek samotnego marzyciela* (*Les rêveries du promeneur solitaire*; 1782) Jeana-Jacquesa Rousseau, a z drugiej jego własnego *Mieszkańca przedmieścia* (*Обитатель предместья*; Dąbrowska 2009). Ramę konstrukcyjną tego ostatniego utworu – ogniwa tworzonej przez pisarza od lat osiemdziesiątych trylogii prozatorskiej, nazwanej przez Laurę Rossi „małą” (Rossi 1994: 51-78), a przez Władimira Toporowa „epistolarną” (Toporow 2001: 386-516) – stanowi objazd tytułowego bohatera po dworach okolicznych ziemian w ciągu trzech letnio-jesiennych miesięcy. Aby zrealizować ten cel, bohater porzuca osiadły tryb życia i wysoko ceniony przez siebie status „mieszkańca”, na rzecz przemieszczania się z miejsca na miejsce i losu podróżnika. Jego pierwsza refleksja po wyruszeniu w drogę jest następująca: „ruch przywrócił mi całą moją wesołość [*движение возвратило мне всю мою веселость*]” (Murawiov 1819: 76).

Właśnie „ruch” jest kolejnym słowem-kluczem w prozie Murawiowa. Przytoczone tu słowa z *Mieszkańca przedmieścia* znajdują rozwinięcie w dalszych partiach utworu, w których mowa o ruchu kół powozu: każdy obrót koła wywołuje poruszenie serca wędrowca, a oba te ruchy stają się wyznacznikami zbliżania się go do celu wyprawy. Wracając do rozważań o Sterne’owskim pierwiastku w twórczości autora *Trzech listów*, należy dodać, że w podobny sposób można interpretować opisy kolaski Yoricka z *Podróży sentymentalnej* (Guminski 1977: 88)¹². Podróż oznacza zatem dla Murawiowa wprawienie w ruch zarówno przemieszczającej się osoby (bezpośrednio, gdy wędruje ona pieszo lub pośrednio, kiedy podróżuje powozem czy statkiem), jak i otaczającej przestrzeni, która wciąż ukazuje nowe oblicze.

Także „przeźrenie” stanowi kolejne słowo-klucz do zrozumienia twórczości rosyjskiego pisarza, podobnie jak dwa inne, wzajemnie powiązane pojęcia, a więc „odosobnienie” i „samotność” (ten pierwszy stan Murawiov poleca

¹² W *Podróży sentymentalnej* ruch i bezruch kolaski koresponduje ze stanem ducha podróżnego: „Na pierwszy rzut oka spodobała mi się stara niegościnka stojąca w najdalszym kącie podwórza, natychmiast więc wsiadłem do niej, a stwierdziwszy, że harmonizuje nieźle z mym samopoczuciem, kazałem posługaczowi zawołać pana Dessein, właściciela oberży” (Sterne 2009: 11).

w szczególności ludziom pióra). Autor wielokrotnie wypowiadał się na ten temat w formie aforyzmów (Murawiov 1820c: 300; 306; 308; 320; 323); wynika z nich, iż oddalenie od ludzi uznawał za okoliczność pobudzającą umysł i uczucia, ale jednocześnie podkreślał, iż sytuacja działa w taki sposób tylko do czasu, gdy bowiem trwa zbyt długo, może doprowadzić do zastoju w sferze myśli i przeżyć. O ruchu mówił więc pisarz w odniesieniu nie tylko do stanu fizycznego człowieka, ale także do jego życia intelektualnego i psychicznego. Związek między czynnością przechadzania się i sytuacją bycia sam na sam ze sobą warto zauważyć raz jeszcze, odwołując się do *Przechadzek samotnego marzyciela* Rousseau i powtórzyć za Bronisławem Baczką, że po pierwsze samotność warunkuje tutaj marzenie, ale też, po drugie, dopiero „marzenie czyni samotność zupełną [...], wypełnia samotność” (Baczo 1967: 14).

„Przestrzeń” i „miejsce”, „droga” i „ruch”, a ponadto „centrum” i „peryferie”, „granica” oraz „mapa” i „mapowanie” stanowią słowa-klucze nie tylko dla twórczości Michaiła Murawiowa i szeregu innych pisarzy jego czasów, ale także tej – prężnie rozwijającej się – części współczesnych badań literaturoznawczych, która ma w swojej nazwie prefiks „geo”. Jak pisze Elżbieta Rybicka, chodzi o „badanie interakcji pomiędzy twórczością literacką a przestrzenią geograficzną” (Rybicka 2014: 10; 11), opisywanych w czterech głównych aspektach: poetologicznym, geograficznym, antropologicznym i performatywnym.

Korzeni rozwoju badań spod znaku „geo” – bez względu na to, jaki człon znajdzie się po tym prefiksie (przeгляд literatury przedmiotu pokazuje, że jest ich coraz więcej) – należy szukać w zwrotach przestrzennym i topograficznym, z których ostatni stanowi jakby „lokalną” odmianę pierwszego, „to znaczy odnoszącą się do domeny *graphiein*, dziedzin przyznających językowemu ujęciu przestrzeni największe znaczenie”; z kolei sam zwrot przestrzenny jawi się jako „szerszy nurt odnoszący się do współczesnego zainteresowania przestrzenią na całym polu nauki i w praktykach artystycznych” (Rybicka 2014: 34). Największą bodaj „karierę” zrobił termin „geopoetyka”, który następująco wyjaśnia Kenneth White:

[...] geopoetyka w swoim specyficznym poetyckim aspekcie zrywa z platońsko-arystelesowską teorią *poiesis* jako *mimesis*, choć teoria ta wciąż leży u podstaw praktyki literackiej (reprodukcja, reprezentacja, refleksja: pisanstwo lustrzane), przechodząc w stronę obecności–w–świecie, doświadczenia pola i terytorium, otwartości stylu, budując złożoną relację z kosmologiczną „poetyką” uniwersum (White 2011: 18-19).

Jednak mówi się przecież także o geofilozofii, geohistorii, geokulturologii, geokrytyce, geobiografii, georomantyzmie i tak dalej (Rybicka 2011: 27).

Wracając do wyodrębnionych przez Rybicką czterech perspektyw studiów nad interakcjami między twórczością literacką a przestrzenią geograficzną, warto dodać, że w odniesieniu do prozy Murawiowa zastosowanie mogą znaleźć w szczególności druga i trzecia z nich. Aspekt geograficzny dotyczy więc takich kwestii jak „mapa, miejsce, geografia wyobrażona, widzianych z punktu widzenia literatury”, a „tropienie śladów realnych przestrzeni jest [w nim – M.D.] niejako zadaniem wstępnym, przynależy do sfery »geo«, stanowi preludium do badania pracy *poiesis*, a więc wytwarzania, przekształcania, działania” (Rybicka 2014: 11), aspekt antropologiczny wynika zaś z „kluczowej roli, jaką odgrywa doświadczenie miejsc i przestrzeni”, zatem wiąże się z „percepcyjnym oraz afektywnym rysem literatury ujawnianym w topografiach sensualnych i emotywnych” (Rybicka 2014: 11).

Inna perspektywa wyłania się, gdy na plan pierwszy wysunięte zostaną, zamiast słów „droga” czy „ruch”, nazwy własne: „Wołogda” czy „Archangielsk” i „Łomonosow”. Przez analogię do terminów „tekst petersburski” czy „tekst permski” oraz „tekst krymski” (badania nad dwoma ostatnimi zjawiskami rozwinęły się dopiero w ostatnim czasie; Lusyj 2003; Abaszew 2008) można stworzyć – przynajmniej teoretycznie – określenia „tekst wołogodzki” i „archangielski”, a następnie przystąpić do gromadzenia, selekcionowania, klasyfikowania i hierarchizowania materiału egzemplifikacyjnego, biorąc pod uwagę także twórczość Murawiowa. W tym kontekście o Wołogdzie czy Archangielsku można wypowiedzieć słowa podobne do tych, które o Permie napisała Nina Wasiliewa (2008), komentatorka studium Władimira Abaszewa: „Perm z punktu widzenia tekstu to nie »fizycznie istniejące miasto i ziemia« i nie »historia miasta czy regionu«, a pewna całość »konstant semantycznych«, która włącza Perm do porządku kultury” (Wasiliewa 2008: 6)¹³.

W nauce o literaturze zdążył zakorzenić się już też termin „tekst łomonosowski” Murawiowa, w którym Tatiana Abramzon zauważyła dwie główne cechy: „szczerze uczucie zachwyty dla Łomonosowa”, skłaniające pisarza do mówienia o „wdzięczności dla rosyjskiego geniusza, o utrwaleniu jego sławy [*искреннее чувство восхищения Ломоносовым заставляет Муравьева*

¹³ Przekład własny za: „Пермь с точки зрения текста – это »не физически существующий город и земля«, »и не истории города или края«, а некая общность »семантических констант«, которая приобщает Пермь к порядку культуры”.

говорить о памяти благодарности русскому гению, об увековечивании его славы]”, a także to, że pod jego piórem uczoney występuje jako jedyny w swoim rodzaju pośród „wielkich [...] działaczy różnych epok oraz narodów, reprezentantów różnych dziedzin (literatura, filozofia, przyrodznawstwo, historia) [един во множестве лиц [...] великих исторических деятелей разных эпох и народов и различных дарований (литература, философия, естествознание, история)]” (Abramzon 2011: 82-83). Zatem dwa porządki tekstowe: „geograficzny” (typu „tekst archangielski”) i „personalny” (typu „tekst łomonosowowski”) krzyżują się ze sobą i z pewnością nie są to jedyne perspektywy badawcze, które można przyjąć w studiach nad spuścizną Michaiła Murawiowa w ogólności oraz jego *Trzema listami* w szczególności.

Źródła cytowań

- ABASZEW, WŁADIMIR (2008), *Pierm kak tekst. Pierm w russkoj kulturie i litieraturie XX wieka*, Pierm: Izdatielstwo „Mastier-kliucz” [Абашев, Владимир (2008), Пермь как текст. Пермь в русской культуре и литературе XX века, Пермь: Издательство „Мастер-ключ”].
- АВРАМЗОН, ТАТИАНА (2011), *„Lomonosowskij tiekst” russkoj kultury. Izbrannyje stranicy*, Moskwa: OGI [Абрамзон, Татьяна (2011), „Ломоносовский текст” русской культуры. Избранные страницы, Москва: ОГИ].
- BACZKO, BRONISŁAW (1967), ‘Kształty wolności’, w: Jean-Jacques Rousseau, *Przechadzki samotnego marzyciela*, przekł. Maria Gniewiewska, Warszawa: Czytelnik, ss. 3-18.
- BYSTYDZIEŃSKA, GRAŻYNA (1993), *W labiryncie prawdy. Studia o twórczości Laurence’a Sterne’a*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- CZISTOW, KIRIŁ W. (1977), ‘Russkij Siewier’, *Nauka i żyzn*: 1, ss. 85-90 [Чистов, Кирилл Васильевич (1977), ‘Русский Север’, Наука и жизнь: 1, ss. 85-90].
- DĄBROWSKA, MAGDALENA (2009), *Dla pożytku i przyjemności. Rosyjska podróż sentymentalna przelotem XVIII i XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- ФОМЕНКО, ИРИНА (1981), ‘Из прозаического наследия М.Н. Муравиова’, *Russkaja litieratura*: 3, ss. 116-130 [Фоменко, Ирина (1981), ‘Из прозаического наследия М.Н. Муравьева’, *Русская литература*: 3, ss. 116-130].
- ФОМЕНКО, ИРИНА (1984), ‘М.Н. Муравиов i problema individualnogo stilia’, w: Fiedor Prijma (red.), *Na putiach k romantizmu. Sborniknaucznychtrudow*, Leningrad: Nauka, ss. 54-69 [Фоменко, Ирина (1984), ‘М.Н. Муравьев и проблема индивидуального стиля’, в: На путях к романтизму. Сборник научных трудов, Федор Прийма (ред.), Ленинград: Наука, ss. 54-69].
- ФОМЕНКО, ИРИНА (1988), ‘Brianczaninow Afanasij Matwiejewicz’, w: Aleksiej Panczenko (red.), *Słowarruskichpisatielej XVIII wieka*, t. 1 (A-I), Leningrad: Nauka, ss. 126-217 [Фоменко, Ирина (1988), ‘Брянчанинов Афанасий Матвеевич’, в: Алексей Панченко (ред.), *Словарь русских писателей XVIII века*, т. 1 (А-И), Ленинград: Наука, ss. 126-217].

- FORTUNATOW, FILIPP (1865), 'Zamietki i dopólnienia wołogżanina k statieob A.P. Mulgunowie (Iz zapasa siemiejných bumagi pamiatii)', *Russkij archiw*: 12, ss. 919-951 [Фортунатов, Филипп (1865), 'Заметки и дополнения вологжанина к статье об А.П. Мульгунове (Из запаса семейных бумаг и памяти)', *Русский архив*: 12, ss. 919-951].
- FORTUNATOW, FILIPP (1967), 'Pamiatnyje zamietki wołogżanina (Wołogda w 1812 godu, Spieranskij, Magnickij, Troszczynskij, Makszejew, Monakow, Karazin, Słowcow)', *Russkij archiw*: 12, ss. 1646-1707 [Фортунатов, Филипп (1867), 'Памятные заметки вологжанина (Вологда в 1812 году, Сперанский, Магницкий, Троицкий, Макшеев, Монаков, Каразин, Словцов и др.)', *Русский архив*: 12, ss. 1646-1707].
- GUMINSKI, WIKTOR (1977), 'K woprosu o žanrie „putieszestwiij”', w: Iwan Fiedorowicz Wołkow (red.), *Filologija*, wup. 5, Moskwa: ss. 82-93 [Гуминский, Виктор (1977), 'К вопросу о жанре „путешествий”', в: Иван Федорович Волков (ред.), *Филология*, вып. 5, Москва: ss. 82-93].
- IWANOW, MICHAŁ (1996), *Sudba russkogo sientimentalizma*, Sankt-Petersburg: Ejdos [Иванов, Михаил (1996), *Судьба русского сентиментализма*, Санкт-Петербург: Эйдос].
- KAMIÓNKA-STRASZAKOWA, JANINA (1994), 'Podróž', w: Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa (red.), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- KUŁAKOWA, LIUBOW (1967), 'Poezija M.N. Murawiowa', w: Michaił Murawiwow, *Stichotworienija*, Liubow Kułakowa (red.), Leningrad: Izdatielstwo „Sowieckij pisatiel”, ss. 5-49 [Кулакова, Любовь (1967), 'Поэзия М.Н. Муравьева', в: Михаил Н. Муравьев, *Стихотворения*, Любовь Кулакова (ред.), Ленинград: Издательство „Советский писатель”, ss. 5-49].
- LEWIN, JURIJ (1999), 'Oleszew Aleksiej Wasiliewicz', w: Aleksiej Panczenko (red.), *Słowar' ruskich pisatieliej XVIII wieka*, t. 2 (K-P), Sankt-Petersburg: Nauka, ss. 382-383 [Левин Юрий, Олешев Алексей Васильевич, в: Алексей Панченко (ред.), *Словарь русских писателей XVIII века*, т. 2 (К-П), Санкт-Петербург: Наука, ss. 382-383].
- LUSYJ, ALEKSANDR (2003), *Krymskij tekst w russkoj litieraturie*, Sankt-Petersburg: Aleteja [Люсий, Александр (2003), *Крымский текст в русской литературе*, Санкт-Петербург: Алетея].
- ŁAZARCZUK, RIMMA MICHAŁOWNA (2004), 'Ugła ili Uchra? (O tiekstołogii stichotworienija M. N. Murawiowa „Putieszestwije”)', w:

Natalia Koczetkowa (red.), *XVIII wiek*, sb. 23, Sankt-Petersburg: Nauka, ss. 118-125 [Лазарчук, Римма Михайловна (2004), 'Угла или Ухра? (О текстологии стихотворения М.Н. Муравьева „Путешествие“)', *XVIII век*, сб. 23, Наталья Кочеткова (ред.), Санкт-Петербург: Наука, ss. 118-125].

ŁOMONOSOW, MICHAŁ (2010), 'Oda na dien wosszestwija na Wsierossijskij Jeja Wieliczestwa Gosudaryni Impieratrycy Jelizawiey Pietrowny 1747 goda', w: Jelena Siemienowa (red.), *Russkaja litieratura XVIII wieka. Chrestomatia*, Sankt-Peteresburg: SPbGUKI, ss. 143-150 [Ломоносов Михаил (2010), 'Ода на день восшествия на Всероссийский престол Ея Величества Государыни Императрицы Елизаветы Петровны 1747 года', в: Елена Семенова (ред.), Русская литература XVIII века. Хрестоматия, Санкт-Петербург: СПбГУКИ, ss. 143-150].

ŁOTMAN, JURIJ (1997), *Karamzin. Stworienije Karamzina. Statiissliedowanija 1957-1990. Zamietkiirieczniji*, Sankt-Petersburg: Isskustwo – SPb [Лотман, Юрий (1997), *Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957-1990. Заметки и рецензии*, Санкт-Петербург: Искусство – СПб].

MURAWIOW, MICHAŁ (1819), 'Obitatieł priedmiestia', w: *Połnoje sobranije sozczinienij Michaiła Nikiticza Murawiowa*, cz. 1, Sankt-Petersburg, ss. 73-86 [Муравьев Михаил (1819), 'Обитатель предместия', в: *Полное собрание сочинений Михаила Никитича Муравьева*, ч. 1, Санкт-Петербург, ss. 73-86].

MURAWIOW, MICHAŁ (1820a), 'Stiern', w: *Połnoje sobranije sozczinienij Michaiła Nikiticza Murawiowa*, cz. 3, Sankt-Petersburg, ss. 225-227 [Муравьев Михаил (1820a), 'Стерн', в: *Полное собрание сочинений Михаила Никитича Муравьева*, ч. 3, Санкт-Петербург, ss. 225-227].

MURAWIOW, MICHAŁ (1820b), 'Tri pisma', w: *Połnoje sobranijesoczzinienij Michaiła Nikiticza Murawiowa*, cz. 3, Sankt-Petersburg, ss. 246-249 [Муравьев Михаил (1820b), 'Три письма', в: *Полное собрание сочинений Михаила Никитича Муравьева*, ч. 3, Санкт-Петербург, ss. 246-249].

MURAWIOW, MICHAŁ (1820c), 'Mysli, zamieczanija, otrzywki (wybrannnye iż zapisok Awtora)', w: *Połnoje sobranije sozczinienij Michaiła Nikiticza Murawiowa*, cz. 3, Sankt-Petersburg, ss. 259-324 [Муравьев Михаил (1820c), 'Мысли, замечания, отрывки (выбранные из записок Автора)', в: *Полное собрание сочинений Михаила Никитича Муравьева*, ч. 3, Санкт-Петербург, ss. 259-324].

- MURAWIOW, MICHAİL (1967a), 'Posłanije o liegkom stichotworienii. K.A.M. Br[ianczaninowu]', w: Michaił Murawiow, Liubow Kułakowa (red.), *Stichotworienija*, Leningrad: Izdatielstwo „Sowieckij pisatiel”, ss. 217-223 [Муравьёв Михаил (1967a), 'Послание о легком стихотворении. К.А.М. Бр[янцианову]', в: Михаил Муравьёв, Любовь Кулакова (ред.), *Стихотворения*, Ленинград: Издательство „Советский писатель”, ss. 217-223].
- MURAWIOW, MICHAİL (1967b), 'Putieszestwije', w: Michaił Murawiow, Liubow Kułakowa (red.), *Stichotworienija*, Leningrad: Izdatielstwo „Sowieckijpisatiel”, ss. 143-145 [Муравьёв, Михаил (1967b), Путешествие, в: Михаил Муравьёв, Любовь Кулакова (ред.), *Стихотворения*, Ленинград: Издательство „Советский писатель”, ss. 143-145].
- MURAWIOW, MICHAİL (1967c), 'Ekloga. K jego priewoschoditelstwu Aleksieju Wasiliewiczu Oleszewu', w: Michaił Murawiow, Liubow Kułakowa (red.), *Stichotworienija*, Leningrad: Izdatielstwo „Sowieckijpisatiel”, ss. 85-90 [Муравьёв Михаил (1967c), Эклога. К его превосходительству Алексею Васильевичу Олешеву, в: Михаил Муравьёв, Любовь Кулакова (ред.), *Стихотворения*, Ленинград: Издательство „Советский писатель”, ss. 85-90].
- OWSIANNIKOW, OLEG WŁADIMIROWICZ, MAREK EDWARD JASINSKI (1997), 'Gołlandcy. „Niemieckajasloboda” w Archangielskie XVII-XVIII w.', w: Jurij Biespatych (red.), *Archangielsk w XVIII wiekie*, Sankt-Petersburg: Blic, ss.108-180 [Овсянников, Олег Владимирович, Марек Эдвард Ясински (1997), 'Толландцы. „Немецкая слобода” в Архангельске XVII-XVIII вв.', в: Юрий Беспятых (ред.), *Архангельск в XVIII веке*, Санкт-Петербург: Блиц, ss. 108-180].
- ORŁOW, PAWEŁ (1977), *Ruskij sientimientalizm*, Moskwa: Izdatielstwo Moskowskogo Uniwersitieta [Орлов, Павел (1977), *Русский сентиментализм*, Москва: Издательство Московского университета].
- RADISZCZEW, ALEKSANDER (1954), *Podróż z Petersburga do Moskwy*, przekł. Seweryn Pollak, Wrocław: Zakład Imienia Ossolińskich.
- ROSSI, LAURA (1994), '„Malienkaja triflogija” Michaiła Murawiowa', *Russica Romana*: 1, ss. 51-78 [Росси, Лаура (1994), '„Маленькая трилогия” Михаила Муравьёва', *Russica Romana*: 1, ss. 51-78].
- RYBICKA ELŻBIETA (2011), 'Геопоэтыка, геокрытыка, геокультурология. Analiza porównawcza pojęć', *Białostockie Studia Literaturoznawcze*: 2, ss. 27-39.

- RYBICKA, ELŻBIETA (2014), *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- SAKULIN, PAWEŁ (1929), *Russkaja litieratura. Socjologo-sintieticzeskij obzor literaturnych stiliej*, cz. 2, Moskwa: Academia [Сакулин, Павел (1929), *Русская литература. Социолого-синтетический обзор литературных стилей*, ч. 2, Москва: Academia].
- STERNE, LAURENCE (2009), *Podróż sentymentalna przez Francję i Włochy*, przekł. Agnieszka Glinczanka, Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- ТОПОРОВ, ВЛАДИМИР (2001), *Iz istorii ruskoj litieratury*, t. 2 (*Russkaja litieratura wtoroj połowiny XVIII wieka: issliedowanija, matieriały, publikacii. M.N. Murawiw: wwiedienie w tworczeskojenasliedije*), kn. 3, Moskwa: Jazyk Russkoj Kultury [Топоров, Владимир (2001), *Из истории русской литературы, т. 2 (Русская литература второй половины XVIII века: исследования, материалы, публикации. М.Н. Муравьев: введение в творческое наследие)*, кн. 3, Москва: Языки Русской Культуры].
- ТОПОРОВ, ВЛАДИМИР (2007), *Iz istorii ruskoj litieratury*, t. 2 (*Russkaja litieratura wtoroj połowiny XVIII wieka: issliedowanija, matieriały, publikacii. M.N. Murawiw: wwiedienie w tworczeskoje nasliedije*), kn. 3, Moskwa: Jazyk Russkoj Kultury [Топоров, Владимир (2007), *Из истории русской литературы, т. 2 (Русская литература второй половины XVIII века: исследования, материалы, публикации. М.Н. Муравьев: введение в творческое наследие)*, кн. 3, Москва: Языки Славянской Культуры].
- WASILEWA, NINA (2008), ‘Nowoje słowo w piermistikie’, w: Władimir Abaszew, *Pierm kak tekst. Pierm w ruskoj kulturie i litieraturie XX wieka*, Pierm: Izdatielstwo „Mastier-kliucz”, ss. 5-11 [Васильева, Нина (2008), ‘Новое слово в пермистике’, в: Владимир Абашев, *Пермь как текст. Пермь в русской культуре и литературе XX века*, Пермь: Издательство „Мастер-ключ”, ss. 5-11].
- WHITE, KENNETH (2011), *Zarys geopoetyki*, przekł. Agata Czarnacka, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*: 2, ss. 7-25.
- ЗАХАРОВ, ВЛАДИМИР (1997), ‘Inostrannyje kupcy w Archangielskie pri Pietrie I’, w: Jurij Biespatych (red.), *Archangielsk w XVIII wiekie*, Sankt-Petersburg: Blic, ss. 181-209 [Захаров, Владимир Николаевич

- (1997), 'Иностраннные купцы в Архангельске при Петре I', в: Юрий Беспятых (ред.), Архангельск в XVIII веке, Санкт-Петербург: Блиц, ss. 181-209].
- ZAPADOW, WŁADIMIR (1999) 'Murawiów Michaił Nikiticz', w: Aleksiej Pan-
czenko (red.), *Słownik ruskich pisateliel XVIII wieka*, t. 2 (K-P), Sankt-Pe-
tersburg: Nauka, ss. 305-313 [Западов, Владимир (1999), 'Муравьев
Михайл Никитич', в: Алексей Панченко (ред.), *Словарь русских
писателей XVIII века*, вып. 2 (К-П), Санкт-Петербург: Наука, ss.
305-313].
- ŽYŃKIN, NIKOLAJ (1913), 'M.N. Murawiów (Po powodu istiekszego stolietia
so wriemieni jego smerti)', *Izwiestia Otdielienija ruskogo języka i słowie-
snosti Imperatorskoj Akademiinauk*: 1, ss. 273-352 [Жинкин, Н. (1913),
'М.Н. Муравьев (По поводу истекшего столетия со времени его
смерти)', *Известия Отделения русского языка и словесности
Императорской Академии наук*: 1, ss. 273-352].